

БАТУРИНСЬКА ФОРТЕЦЯ: ШТУРМ «В ЛОБ» ЧИ ЗАВДЯКИ ПОТЕРНІ?

Література про колишню гетьманську столицю поповнилася новою книгою. Відомий дослідник чернігівських фортець Олександр Бондар зібрав докупи археологічні, архівні та інші джерельні матеріали і узагальнив їх у студії «Батурин: фортифікації та міська структура» (Чернігів, 2019. 84 с.). Автор написав її простою мовою у науково-популярній формі без посилань. Проте, хоча праця і розрахована на масового читача, все ж таки це є дослідженням фахівця, а не типового популяризатора минулого. Реалією сьогодення є те, що чимало видавництв, відповідаючи на запит читачів, замовляють у нефахових авторів тексти на історичну тематику. Тому книжковий простір уже достатньо заповнений поробками, зробленими нашвидкуруч, за 2 – 3 місяці. Один із таких «виробників» науково-популярних текстів за кілька років видав на-гора близько 25 життєписів-книг про Володимира Великого, Я. Мудрого, І. Мазепу, Б. Хмельницького, Т. Шевченка і т. п. Зрозуміло, що результатом такого скороспілого творення є найчастіше переказ точки зору якогось фахівця або, в гіршому випадку, – старої версії сприйняття особистості, спростованої науковою спільнотою.

О. Бондар сьогодні, можна сказати, монополіст з питань вивчення фортифікацій на Чернігівщині. Таких фахівців і в Україні можна полічити на пальцях. Тому його реконструкції замків, фортифікаційних споруд викликають довіру. Ми розуміємо, що автор проштудіював велику кількість літератури і на основі вивчення писемних та речових джерел подає своє бачення того, як виглядав колись населений пункт. У цьому плані його книга «Батурин: фортифікації та міська структура» цінна, викликає інтерес. Книга містить серію планів як самого Батурина, так і окремих його споруд та елементів, авторські реконструкції втрачених архітектурних, оборонних об'єктів та цілих комплексів. Тут багато поживи для дослідників та звичайних шанувальників історії.

Про позитиви цієї студії можна писати чимало. Проте, як гадаємо, авторська новизна має спонукати не тільки для суцільного «одобрямсу», але й покликана підштовхнути інших дослідників до пильнішого вивчення окремих сторінок історії Батурина, дати їм імпульс для нових ідей. У цьому плані нашу увагу привернув розділ «Падіння Батурина 1708 р.», де автор подає «третю версію захоплення Батурина, що ґрунтується на опосередкованих фактах та пов'язана із фортифікаційною наукою того часу» (с. 59). Він піддає сумніву нашу точку зору, висловлену в книзі «Батуринська фортеця» (Київ, 2019 р.) про те, що вирішальну роль у захопленні міста відіграв потаємний хід, яким скористалися московські стрільці. На думку О. Бондаря, «пропускна здатність такого проходу була невеликою, й багато солдатів не змогли б швидко проникнути у фортецю (наприклад, 100 солдатам на це знадобилося щонайменше 6 – 7 хвилин)» (с. 63). Хоча автор і не заперечує, що все ж таємне проникнення московських вояк мало місце – «вірогідно це був також лише відволікаючий маневр» (с. 63). Отже, за висновком дослідника, нападаючі змогли потрапити у середину фортеці головним чином «через пролом в стіні» (с. 62), після масивного обстрілу з бреш-батареї.

Можна було б ці зауваги взяти до відома, оскільки джерел, які містять інформацію про подробиці штурму, залишилися обмаль. І все ж хотілося б у цьому плані дещо по-дискутувати з автором.

За англійським джерелом, 1 листопада 1708 р. поряд з фортецею були виставлено три батареї, які відкрили вогонь по оборонцях і невдовзі зробили пролом¹. За донесенням невідомого російського офіцера, «по полудни, в 4 часах... оную фартецию бомбардировать начали»². Про реакцію оборонців не повідомляється, але вони явно оперативного залагодили пролом, оскільки штурм того дня не відбувся. Джерела повідомляють про те, що О. Меншиков намагався взяти Батурин «в шведской манере»³. Зазначимо, що 5 січня 1709 р. військо шведів подібним чином оточило невеличку Веприцьку фортецю, каролінці розмістили поряд неї чотири батареї по 5 гармат у кожній. Незважаючи на масивний

1 Україна доби Івана Мазепи. 1708–1709 роки в документальних джерелах / Упоряд. Сергій Павленко. К.: Мистецтво, 2019. С. 188.

2 Там само. С. 187.

3 Там само. С. 188.

обстріл, це не дало результату. Штурмові драбини виявилися закорткими. Полтавську фортецю, попри кількадевні значні підготовчі роботи, обстріли, підкопи, підпали башт, теж взяти не вдалося.

Аби зробити по-шведськи сапи (траншеї-підходи. – **Авт.**) до стін Батуриної фортеці, потрібен був час (бодай 2 – 3 дні). Проте штурм о 6 годині ранку 2 листопада вказує на те, що московські війська фізично не могли у такий спосіб оперативно викопати відповідну траншею та обрушити оборонну стіну. З донесення російського офіцера випливає, що план взяття фортеці був такий: «господину генералу-маюру Волконскому подле ворот правую сторону, полковнику Анненкову сзади от реки взвоз идти приказали, а с левой стороны для тревоги 200 человек татар засели, дабы оные пред штурмом тревогу и крик и стрельбу учинили, чтоб те из той мест, кой мы штурмовать намерились, людей отманить»⁴.

Згадане дає підставу зробити наступні висновки:

а) О. Меншикову потрібно було відволікти захисників Батурина від місць прориву (для цього татари мали з лівого боку фортеці створити враження наступу);

б) нічний обстріл слабого місця у фортеці відмінявся, оскільки потужні постріли гармат мобілізували б гарнізон;

в) руйнування гарматами частоголу не мало сенсу, бо пролом у ньому важко зробити миттєво в результаті одноразового залпу;

г) якби О. Меншиков розраховував на ефективну дію своєї польової артилерії чи закладену міну під стіною фортеці, то навіщо б йому було планувати відволікаючий маневр з участю загону татар?

Каролінський генерал-квартирмейстер А. Гілленкрюк у своїх спогадах про облогу Полтави писав: «Я тотчас же поехал со всеми инженерными офицерами осматривать Полтаву. Попавшийся на дороге фельдмаршал попросил меня показать ему укрепления Полтавы. Я повел фельдмаршала на небольшое возвышение, откуда он мог обозреть крепость. После внимательного обозрения он сказал: «Укрепления плохи, и я уверяю вас, что, по первому выстрелу короля, они сдадутся». Я отвечал: «Укрепления не важны; но гарнизон состоит из 4000 человек русской пехоты»⁵. Тобто на дії шведів впливала оцінка ними оборонного потенціалу захисників. Як показала облога 1709 р. Полтави, артилерійські обстріли справді завдавали клопоту російському гарнізону, але загалом безрезультатно – оборонці гасили пожежі, залагоджували проломи, знешкоджували підкопи.

Оборонний потенціал Батуриної фортеці був для виконання цих функцій досить значним: чотири сердюцькі полки (2000 сердюків), три городові полки (до 4500 козаків), Батуриńska сотня (до 700 козаків), Коропська сотня (до 600 козаків), Воронізька сотня (кількість?). Дві останні безпосередньо підпорядковувалися Генеральній військовій артилерії. Гармаші, пушкарі та їхня обслуга у складі цих сотень вирушали не в далекий похід (тоді вони збиралися у зменшеному складі), а йшли за гетьманським покликком боронити свою найближчу фортецю. Тому маємо рахувати їх за максимальними розрахунками. Отже, загалом у Батурині налічувалося до 7 – 8 тисяч військовиків. Усі відомості про 6000 оборонців були поширені царською штаб-квартирою серед дипломатичних представництв у результаті допиту сердюка Тимофія Семенова⁶, який назвав кількість полків у гетьманській столиці та визначив «на око» їхній склад. Проте арештант нічого не сказав про пушкарів, гармашів, їхню обслугу, козаків Батуриної, Коропської та Воронізької сотень, які, схоже, їхали під захист фортеці з родинами (адже у літописному повідомленні йдеться про збіг населення з окружних сіл).

Як мав діяти у цьому зв'язку О. Меншиков?

Почати артилерійський обстріл потрібного місця для здійснення пролому? Нехай так. Але наслідком його дій могло стати таке:

а) пролом (хвилин за 15 – 30), а потім закидання рову фашинами – це теж додатковий час;

б) мобілізація батуриного гарнізону за 10 – 15 хвилин;

в) приведення у дію великого гарматного потенціалу гетьманської столиці – постріли по місцю зосередження стрільців, які йшли на прорив.

4 Там само. С. 187–188.

5 Гилленкрюк А. Сказание о выступлении его величества короля Карла XII из Саксонии и о том, что во время похода к Полтаве, при осаде ее и после случилось. [Пер. с нем., введ. и примеч. Я. Турунова] // Военный журнал. 1844. № 6. С. 89.

6 Україна доби Івана Мазепи. С. 186.

Як бачимо, застосування артилерії вночі могло призвести до небажаних результатів для штурмуючих. Оборонці гарматним вогнем завдали б великої шкоди росіянам.

Згідно ж з планом, згадуваним вище, «полковнику Анненкову сзати от реки взвоз идти приказали». Під управлінням цього офіцера у 1708 р. було 2000 стрільців, які мали увесь час бути «при боку» І. Мазепи [гетьман напередодні хитрощами виманив їх із гетьманської столиці під Сосницю]. Російські стрільці охороняли Батурин, несли тут службу десятиліттями. З боку Сейму фортецю підпирало височезне провалля. Успішно його подолати можна було лише з альпіністським спорядженням. Проте у такий спосіб наверх могли переправитися небагато воїнів. Навряд чи б вони зуміли якось кардинально вплинути на оборонців. «Від річки було два «узвози», які врізалися у фортецю (нешироких улоговин чи «ритвин», що йшли вверх) – один довгий проїжджий узвіз йшов від берегових воріт до центру міста в напрямку до Київських воріт, другий короткий – поруч з резиденцією Мазепи («Литовським замком»), – писав дослідник Північної війни В. Артамонов, пояснюючи швидке проникнення російських вояк у місто. – Швидше за все, Анненков повинен був наступати по довгому «узвозу», що виводить в центр фортеці»⁷. Однак крутий підйом з берега до фортеці не був безперешкодним, відкритим для спокійного ходу атакуючих – ще за описом 1654 р. у цьому місці «межи той острожной стени к воде рыгвиною сделаны ворота». Одне слово, у цьому місці стрільців теж чекала укріплена оборонна споруда, для подолання якої необхідно було зламати опір її захисників.

Згідно з Коломацькими статтями 1687 р., у тих українських містах, де стояли московські стрільці, «от воевод и от ратных людей городова оборона будет, а из города ходит обороняся вылазками». Тобто, останні мали бути як обов'язковий елемент забезпечення надійного функціонування фортечного комплексу. Батуринська фортеця мала розгалужену мережу підземних ходів. Вона, як і усі значні міста з оборонними спорудами того періоду, будувалася із системою сховів, тунелів. У ній, крім цього, зробили ряд потайних лазів, через які можна було здійснити несподіваний напад, вислати розвідників, виступів.

О. Бондар пише про один з таких, знайдених археологами: «Висота ходу складала 2 м, ширина – 1, 2 м» (с. 30). Наприкінці 1774 р. у колишній гетьманській столиці побував академік Санкт-Петербурзької академії наук Йоган Антон Гюльденштедт, який залишив важливе свідчення про побачене і почуте: «На рівній височині, на високому крутому лівому березі Сейму лежить стара, оточена неправильним валом фортеця, що з 1687 по 1708 р. була резиденцією гетьмана Мазепи. З того часу, як, за наказом Петра, фортеця ця була зруйнована в 1708 р., вона досі залишається в запустінні. Посеред неї – цегляна церква, також прийшла у ветхість і розвалилася. У цій же фортеці знаходиться вхід у підземні ходи, які мають 1 сажень ширини, більше 2 саж. висоти і 15 довжини; в кінці поздовжніх ходів є бічні такої ж довжини. Ходи ці, звані місцевими жителями «льохами», викопані в глинистому ґрунті й не обкладені каменем; в минулі неспокійні часи вони слугували для зберігання міського майна». Цей «льох» шириною 2 м, висотою 4,3 м і довжиною 32 м з двома подібними відгалуженнями, можливо, й служив після спалення Батурина для тримання вцілілих запасів продуктів, але у добу Мазепи він був звичною потернею (підземним коридором) для сполучення між фортифікаційними спорудами. Великий провал ґрунту стався у Батурині у 1896 р. Жителі-свідки побачили три підземні ходи, викладені цеглою. Вона була така міцна, що її не могли розбити навіть ломом»⁸.

Московські гарнізони у разі приходу ворогів, як зазначено у Коломацьких статтях, «а из города ходит обороняся вылазками». У цій важливій заувазі наголошується на тому, що вилазок повинно бути кілька (!), їх слід облаштовувати так, щоб через них можна було концентровано здійснити атаку на ворога (!). О. Бондар пише, що «пропускна здатність такого ходу була невеликою, й багато солдатів не змогли б швидко проникнути у фортецю (наприклад, 100 солдатам на це знадобилося б щонайменше 6 – 7 хвилин)» (с. 63). Однак важко з цим погодитися. Навіть у «льосі»-потерні, зафіксованій у 1774 р., можна було розмістити до 600 вояків. Якщо ж говорити про 2 листопада 1708 р., то вояки І. Анненкова, відкривши одну з потаємних вилазок, до 6 години ранку могли спокійно заповнити потерну з відповідними відгалуженнями до башт.

7 Артамонов В.А. Полтавское сражение. К 300-летию Полтавской битвы. М.: МППА «БИМПА», 2009. С. 385.

8 Павленко С. Післямазепинська доба Батурина // Сіверянський літопис. 2006. №4. С. 30.

Що це дало? Коли вояки-татари почали стріляти-шуміти, вони відволікли на себе увагу від звуків, які могли лунати всередині фортеці. Можливо, виходи з підземних вилазок у баштах були зачинені і їх треба було підірвати, вибити, вирубати.

2000 солдат Анненкова, проникнувши у фортецю, у темряві змогли дезорганізувати оборону захисників. Зазначимо, що все командування городових полків, включаючи сотників, пішло на зустріч з Карлом XII. Їх заміщали наказні старшини. Тому зі згаданих причин це послаблювало координацію дій батуринського гарнізону.

Друга частина війська О. Меншикова, «изготовя фашины и лесницы», згідно з прийнятим планом мала «подле ворот правую сторону»⁹ атакувати. Солдати під шум татар закидали рів в'язками гілок та оперативно перебралися до визначеного місця. Як з'ясувалося, «понеже лесницы были коротки, то и без лесницы, с помощью Божиєю, на город чрез немалую стрельбу вступили»¹⁰. Російський офіцер зі своїм полком стояв у резерві та не міг бачити деталей штурму. Він знав, мабуть, зі свідчень колег, що з драбинами вони прорухувалися. То як же їм вдалося подолати оборонну стіну?

Коли атакуючі наблизилися впритул до фортеці, то російські артилеристи вже не могли їм допомогти. Адже фактично тоді б вони гатили по своїх. Але все ж таки на вибраній ділянці був здійснений прорив. Яким чином?

Ми думаємо, що стрільці Анненкова та Волконського взаємодіяли. Однією із головних бойових задач тих, хто здійснив проникнення підземною вилазкою, було не тільки знешкодження гармашів, але й забезпечення захоплення певного відрізка оборонної стіни фортеці та вежі із проїзними воротами. Немає сумніву, що І. Анненков, знаючи стан воріт на всіх вежах, обрав для прориву Волконського найуразливіші. Відтіснивши від них сердюків та козаків, анненковці забезпечили вхід основним силам корпусу О. Меншикова.

Ще треба звернути увагу на такі реалії. Батуринська фортеця вважалася особливою на теренах Гетьманщини. Хоча вона була базовою для Батуринської сотні, але водночас і відмінною від сотенних та й полкових. Адже Батуринська фортеця охороняла гетьманську столицю! Гарнізон військовиків мав подвійне підпорядкування. У фортеці постійно перебували 1000 стрільців, якими командував московський полковник. Крім цього, місце перебування гетьмана у цитаделі охороняли сердюки. Підрозділ українських гармашів доглядав за найбільшим в Україні гарматним арсеналом¹¹.

Невідомо, як гетьманці «ділили» зі стрільцями підземні комунікації. Напевне, сердюки відповідали за вилазки, які йшли від цитаделі. Усі ж інші фортифікаційні потерни були у віданні полковника І. Анненкова. Схоже, коли 2000 стрільців були у жовтні виведені І. Мазепою з Батурина *, полки гетьмана, зайшовши у гетьманську столицю, активно займалися підсиленням валів, поглибленням ровів, зміцненням веж, частоколу, і їм просто не вистачило часу розібратися із підземними лабіринтами під ними. Допускаємо, що комендант батуринської залози Д. Чечель вжив заходів для нейтралізації вилазок. Проте, напевне, оборонці не знали повної карти підземних комунікацій. Радикальне оновлення Батуринської фортеці було здійснено у 1692 р. (на ремонт веж та стіни використано 4000 колод; тоді ж згідно з джерелами займалися й облаштуванням підземних ходів – «где потреба выводы строить неоткладно»). Д. Чечель став сердюцьким полковником після серпня 1695 р. Тому він міг і не знати про масштаби розбудови підземної інфраструктури Батурина. До того ж, він згадується як командир охоронного підрозділу при гетьмані орієнтовно в 1707–1708 рр.

Ці зауваги, викликані одним із розділів книги О. Бондаря, не претендують на абсолютну істину. Сподіваємося, що вони, у свою чергу, дадуть поштовх для нових ідей щодо інтерпретації подій 1 – 2 листопада 1708 р.

Сергій ПАВЛЕНКО

Дата подання: 16 листопада 2019 р.

9 Україна доби Івана Мазепи. 1708–1709 роки в документальних джерелах. С.187.

10 Там само. С. 188.

11 Детальніше про це див.: Павленко С. Батуринська фортеця. К.: Мистецтво, 2019. С.72–89.

* «Также по отходе своем от Батурина ни единого полка из русских с собою не взял, но всех заранее разослал по сторонам, – доповідав Олександр Меншиков Петру I 26 жовтня 1708 р. – а драгунов, которых пред тем всегда он при себе употреблял и никуда без них не ездил, оставил при Стародубе».

DOI: 10.5281/zenodo.3593620